

Амир Темур Шахси: Бадииятда Тарихийлик Принципи Ва Бадиий Тўқима

Узоқов Акрам Хикматович¹

Anatatsiya: Мазкур мақолада шоир ва ёзувчи Нурали Қобул ижодининг баъзи аспекти таҳлил этилади. Жумладан, Нурали Қобулнинг “Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич”, “Етти иқлим ҳокони ёхуд аҳд ва тахт” асарларида Амир Темур образининг гавдаланиш тамойиллари ўрганилади.

Калит сўзлар: Шоир ва таржимон, манбалар, асосий жиҳатлар, бадиий бўёқлар, давр руҳи, ҳаётнинг мураккаб масалалари, тарихий воқеаларнинг бадиий талқини, инсоний этюдлар, яратувчанлик фаолияти, илмий-бадиий кузатув, бош қаҳрамон концепцияси.

Адабий жараён ва янгича тафаккурнинг меваси бўлган тарихий роман ўз бадиий ҳудудига заминий муносабатларни, инсонга, реал ҳаётга ҳос воқеаларни, реалистик инсонлар образларини қабул қилди. Тўғри, роман, шу жумладан, тарихий роман бадиий майдонида ғайриоддий воқеалар, афсона, ривоятлар, илоҳий, мистик сиймолар иштирок этиши мумкин. Аммо бундай ҳодиса ва образларнинг иштироки эпос (эпопея) жанри намуналарида бўлганидек ҳал қилувчи, етакчи ўрин ҳамда аҳамиятга эга бўлмай, улар инсон тафаккури, дунёкараши билан боғлиқ ҳолда тасвирланади. Диалектик дунёкараш таҳлил ҳудудига тортилади ва янги давр, янги инсон онг даражаси, интеллектул савияси нуктаи назаридан бадиий-фалсафий ҳулосалар, ечимлар ишлаб чиқилади.

Шунингдек, бу тарихий роман бадиий оламида 60–80-ҳамда 90- йиллардаги адабий-бадиий жараённинг, романчилик тараққиётининг бадиий-поэтик, фалсафий-диалектик савияси, анъана ва янгиликлари мужассам бўлган.

Бундан ташқари, бу романнинг бадиий структурал кенгликларида “асл эпос”(эпопея), жаҳон адабий-бадиий жараёни, айниқса, романчилигининг бадиий-поэтик, фалсафий тажрибалари, ютуқлари, бадиий принциплари ҳам ифода топган.

Шу тарихи Шарқ ва Ғарб адабиётларидаги илғор, қадимий ва замонавий адабий-бадиий анъаналар, тажрибалар миллий эстетик, фалсафий тафаккур захиралари, имкониятлари бирлашиб, мозийнинг муайян бир даврдаги кенг, мураккаб, зиддиятларга тўлиб-тошган ҳаёти манзараларини кўламдор, бадиий-эмоционал тарзда реалистик ижодий методнинг тарихийлик мезонларига мувофиқ гавдалантиришга имкон яратган.

Нурали Қобулнинг “Етти иқлим ҳокони ёхуд аҳд ва тахт” тарихий романини ўқиб чиқиб, завол билмас тарихимиз ва Амир Темур ҳақидаги шу вақтгача мавжуд билим ва тасаввурлари янада бойигани, ўзи эса фикр ва туйғулар оламида, ўз-ўзидан ажабтовур бўлиб қолганини сезган муҳтарам китобхонга бир ой аввалги бошқачароқ – бу романнинг аввалги қисми ҳам бор эканлигини, яъни Амир Темур шахси ва шон-у шухратига бағишланган кўп жилдлик, мулоҳазаларга бой эпик асарнинг биринчи китоби сифатида “Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич” номли салкам беш юз саҳифани ташкил этган романи 2011 йилда чоп этилгани ва у асар ҳақида юқоридаги фаслларда фикр юритдик. Мазкур асар эса, унинг мантикий давоми ва узвий қисми эканини билиш мумкин. Бу борадаги адиб маҳоратини аниқроқ та-саввур этиш ва улуг амир доврўғли фаолияти ҳақида ёзилаётган маҳобатли асари тўғрисида яхши тасаввурга эга бўлиш учун ўша биринчи китобни ҳам ўқиш зарурлигини айтиш лозим. Ўқувчида биринчи жилд ёзилгандан сўнг буниси бир йил ичида ёзилгани, ҳақида мулоҳаза пайдо бўлиши мумкинлигини ҳисобга олиб, ва унга ойдинлик киритиш мақсадида кўп жилдлик бу эпик асар Нурали Қобулнинг фаолиятининг сўнгги йигирма беш йил мобайнидаги меҳнатлари эвази эканини таъкидлаш жоиз. Адибнинг мазкур “Етти иқлим ҳокони ёхуд аҳд ва тахт” романидан аввалги “Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич”ни ўқиган адабиёт ихлосмандлари - бу навбатдаги асарда биринчи романдан таниш бўлиб қолган қаҳрамонлар билан яна қайтадан учрашишади, албатта. Олдинги асар билан танишмаган ўқувчи эса, буни билиб қўйганлари маъқул бўлади. Аммо биринчи китоб яхлит тугал мазмунга эга асар. Булар Темурнинг ўзидан ташқари амир Боботурк, амир Сайфуддин, Сароймулкхоним, Алп Туркаш, Ўткун Тегин бахши, Тоҳир тарихчи, Тўхтамишхон ва бошқа қаҳрамонлар фаолияти ҳусусида маълумотлар берган. “Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич” романи Амир Темур туғилиб, ўсган шароит акс эттирилишидан то унинг шахс ва инсон сифатида камол топиши, мамлакатни мўғуллар асоратидан халос этишдан бошлаб, Буюк империяга асос солиш йўлидаги азоб-укубатлари акс этган. Бу борадаги жангу жадаллар мантиқан ўз ифодасини топган. Соҳибқироннинг инсон ва буюк император сифатидаги фаолияти ҳамда Тўхтамишхоннинг хон бўлиб кўтарилишида Амир Темурнинг хизматини поэтик ифодалаш орқали яқун топганди. “Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич” асаридаги марказий ғоя ўша шонли 1370 йилда Балхдаги воқеа,

¹ ГулДУ катта ўқитувчиси

яъни Темурнинг эски турк хоқонлари анъанасига кўра оқ кигиз-га ўтказилиб, Турон амири деб эълон қилиниши, шу юксак мақомга олиб келган куч-қудрат ва фақат жанг қуроли ва ҳарбий кучигина эмас, акли закоси, муросою-мадора, сулху битимга жой қолмаганда қилич иш тутишга мажбур бўлганини кўрсатишдан ҳам иборат эди. Буни Темур ўзининг тузукларида қайд ҳам этган. Дарҳақиқат, “Етти иқлим хоқони ёхуд аҳд ва тахт” романидаги Амир Темур сиймоси ва унинг куч-қудратини, уларнинг шаклланиш ва оёққа туриш жараёнларини янада аниқроқ ва мукамалроқ билиш учун, “Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич”ни ҳам ўқиб чиқишимиз зарур. Мутолаа фақат бу романдан бошланса, амир Темур даҳосининг қудрати, салтанати тарих саҳнидаги ишлари бу асардан бошлангандек таассурот қолдириши мумкин кишида. “Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич”да биз буюк бобомиз даҳоси ҳамда давлатининг оёққа туриш даври, шахсий ва ижтимоий қийинчиликлар, дастлабки иккиюзламачилик ҳамда садоқатларнинг теран бадиий талқинларини кузатиш бахтига ҳам эга бўламиз. Ўзбек адабиётида соҳибқирон ҳақида яратилган асарлар кам эмас. Уларнинг баъзиларини эслаш кифоя. Пиримкул Қодировнинг “Амир Темур сиймоси” публицистик асари, Абдулла Ориповнинг “Соҳибқирон” драмаси, Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат” трилогияси ва бошқа асарлар бизга маълум. Темур ҳақидаги бу даражада ранг-баранг полифоник асарларни ўқиш, адабларнинг ранг-баранг услуб ва маҳоратларини кузатиш, ҳамда ўзига хос бу бадиий дунё ҳақида мустақил мушоҳада юритиш имконияти фақат Мустақиллигимиз туфайлигина пайдо бўлди. Зеро, Амир Темур ҳақидаги янги бадиий асарларнинг бош мақсади ҳам мозийни фақат кўқларга кўтаришигина эмас, тарих зарварағида ота-боболарини холис ва ҳаққоний бадиий тасвирлаш орқали мустақилликни янада мустаҳкамлаш, истиклолимизни янада юксалтиришдан иборат эди. “Етти иқлим хоқони ёхуд аҳд ва тахт” романи моҳияти билан тарихимизнинг бугунги боқий нурлари ва ўзликни янада чуқурроқ, теранроқ англаш ҳақидаги ана шундай асардир. Китобхон, асар моҳиятини унинг номиданок пайқаш мумкин. “Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич”да Темурнинг буюк амир даражасига етмоғи жараёнларидаги товланиш қиёфаси, ақлнинг уйғониш омиллари ва қилич билан мустаҳкамланиш сабаблари тасвирланса-да, “Етти иқлим хоқони ёхуд аҳд ва тахт”да энди, Буюк амирнинг етти иқлим хоқони сифатида тан олинishi ва четлаб ўтилиши мумкин бўлмаган турли миқёсдаги юришларининг ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлари ва қонуний асослари, инсоният тамаддунига фаол таъсир этган Темур дунёқараши ва фалсафаси, бу қиёфадаги миллий, диний, ижтимоий ва башарий руҳ, афсуски на ўтмиш ва на бугун манаман деган давлатларни бошқарган ва бошқараётганларда камдан-кам учрайдиган аҳд ва тахт бирлиги, шуларни жаҳон бадиий идроки натижасида ҳозирги китобхон томонидан ўзликни англаш муаммолари бадиий акс эттирилади. Темур ҳақида кўп ёзилди, ёзилмоқда ҳам. Келгусида шубҳасиз яна ёзилажак. “Етти иқлим хоқони ёхуд аҳд ва тахт” муаллифининг бу борада ўзигача ёзганлардан фарқланиб турувчи хусусиятларидан бири шундаки, у Темур билан боғлиқ тарихий воқеалар ҳамда феъл-атворидаги шу вақтгача такрор-такрор эътироф этилган маълумотларга яна аҳамият беришдан қочишга интилади. Уларга муносабат билдириш эҳтиёжи туғилганда эса, бу тарихий нуқталарнинг янги-янги фалсафий, ҳаётий кирраларини очишга эътибор қаратади. Ёритилаётган муаммолар ёхуд Амир Темур, Тўхтамиш, Идику Темур, Эртуғрул Турон, Малик Букрот каби тимсолларга мустақил нуқтаи назар ва поэтик муносабатда бўлиш, ўзининг тарихга бадиий қарашлари орқали имкони борича ҳозирги кун муаммолари учун ҳам бадиий ва илмий хулосалар чиқаришга интилиш романининг етакчи хусусиятидир. Романда ҳар бири мустақил ўринни эгаллаган Жоку Барлос, Боботурк, Туркаш, Мироншоҳ, Ўткун Тегин бахши сингари кўплаб тарихий қаҳрамонларга дуч келишимиз аниқ. Роман жанрининг классик хусусиятларидан бири унда бош ва етакчи қатор қаҳрамонлар ҳаёт йўли, бу йўл ва қисматнинг муҳим босқичлари, уларнинг барчасини муштарак уйғунликда тутиб турувчи тарих ва замон образи гавдалантирилади. “Етти иқлим хоқони ёхуд аҳд ва тахт” муаллифи бу анъанани такрорламайди. Унга ижодий ёндашади ва роман жанри имкониятларини бойитиш йўллари топишга ҳаракат қилади. Қаҳрамонларнинг ҳаёт йўли ва қисматини тасвирлаш йўлидан бормайди. Балки аксар қаҳрамонлар бош ғоя ва бош образ характери очишга бўйсундирилгани ҳолда, кўпинча, фрагментар тасвирларда ўз ифодасини топади. Нурали Қабулнинг қаҳрамонлари, асосан, характернинг энг муҳим кирраларини очувчи аспектларда ёритиб борилади. Темур узок вақт, яқин-яқингача, гўё ўзга ҳудудларни забт этмаса туrolмайдиган, бойликка тўймайдиган, ўзга ҳукмдорларни зарарлантормаса роҳат қилолмайдиган фотиҳ сифатида таърифлаб келингани рост. Буларни тамомила инкор этуви тарихий манбаларнинг ўзи Темурнинг асл қиёфаси қандай бўлганини кўрсатишда ожизлик қилади. Темурнинг ҳақиқий қиёфаси қандай бўлганини ана шу тарихий манбаларга суянган ҳолда фақат бадиий адабиётгина кўрсата олиши маълум. Адибнинг тарихий ҳақиқатга изчил асосланган бадиий талқинидаги Темур сиймосига муносабат масаласида узок асрлар мобайнида шаклланган стереотип тамоман бузилган. Коинот Оллоҳга тегишлидир, дейди асардаги лавҳалардан бирида Темур “Бу давлат, бу бойлик ва ҳудудлар барчамиздан қолади. Ҳеч ким уни нариги дунёга олиб кетолмайди. Жаҳонни забт этган буюк саркардалар ҳам бўш қўл билан кетган” Амир Темурнинг бу фикрлари шунчаки, гап эмас, унинг ҳаёти ва аъмолидан келиб чиққанини кўрсатиш романидаги бадиий концепциянинг марказий нуқталаридан бирини ташкил этади. Асарда кечувчи аксар воқелик ва бош қаҳрамон хатти-ҳаракати тасвиридаги ҳаётийлик ва ҳаққонийлик шу қадар аниқ ва тиникки, Темур юришлари ва феъл-атворидаги жараёнлар (ўзга мамлакатларда тинчлик, адолат ва исломни мустаҳкамлаш учун кўп ҳолларда шу юрт халқи ва қайвониларининг даъвати билан юриш, Туронга ҳужум қилишга ҳозирлик кўраётган муҳолиф ниятини пайқаб, аввалроқ отланиш, салтанат бирлигини парчалашга ҳаракат қилаётганларга муносиб ҳарбий чора кўриш, муайян юришлар қилмасдан сукут сақланиши ташаббусни бериб қўйиш эканлиги ва бу масалада орқага чекинишга йўл йўқ эканлиги, аксар юришлар шу боис, ноиложлик ва мажбурликдан иборат бўлганининг моҳияти тарихий қонуниятдан келиб чиққанлигига адиб китобхонни тўлиқ ишонтира олгани эътиборни тортади. Адиб маҳорати боис, тасвирланаётган айрим воқеа-ҳодисалар айнан тарихий ёки шунга яқин эканини китобхон деярли унутиб ўқийди. Шу сабаб ёзувчининг маҳорати тасвирланаётган тарихий ҳақиқатга жон киритади ёки акс этаётган воқеа

адиб тахайюлида тамоман қайта ишланиб, бадий тус олади ва янги бир ҳаётий ҳақиқатга айланади. Шу маънода Амир Темурдан бошқа қахрамонлар образи ҳамда сюжет линияларининг қай бири тарихий ҳақиқату, қай бири бадий тўқима эканини ажратиш олиш осон кечмайди. Бундай ҳол тарихий ҳақиқатнинг бадий ҳақиқат хужайралари билан тўлдирилиши туфайлигина содир бўлади. Тарихий роман ёзишдаги энг қийин ва айни пайтда, асар муваффақиятини белгиловчи хоссалар мана шу нуқтада кесишади. Нурали Қобул маҳорати ана шу хоссалар кесишган нуқталарда аён бўлади.

Нурали Қобулнинг “Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” асари. Ҳатто Амир Темур яшаган давр тасвири ҳам романда ўтмиш образини ифодалашга хизмат қилади. Шу маънода тарихий романлардаги образлар тизими бошқа романлардагига нисбатан бир мунча мураккаб ҳисобланади. Чунки бу ерда бир образнинг бошқа бир образ билан ўзаро тенг даражадаги муносабати муҳим саналади. Чунки романда бир деталь-образ бошқа бир персонажнинг характери ёки тарихий шахс образи зиммасидаги бадий-эстетик юкмасини очиб беришга хизмат қилиши мумкин.

“Ҳар қандай асар – ҳажман кичик ёки катта бўлишидан қатъий назар - мукамал характерлари, хотирага муҳрланиб қоладиган бетакрор эпизодлари билан адабиёт майдонида воқеа бўлади; умрбоқийлик мақомига эришади”². Шу маънода Нурали Қобул мазкур романида даврнинг бетакрор тасвири, образлар тизимида ҳам мукамал характер ва бетакрор эпизодик образлар талайгина. Ана шулардан Нажмиддин Кубро, Султон Алоуддин Хоразмшоҳ, унинг ўғиллари Султон Жалолиддин, Рукниддин, синглиси – Мазондарон маликаси Шоҳ хотун, бош фаррош (шоҳга дастурхон тайёрловчи, гилам тўшовчи) Муқорибиддин ал Шош Фаррош, отбоқар Шамсиддин Ҳаққул образлари ҳисобланади.

Ёзувчи хоразмшоҳларга бағишланган бобларда сюжет чизигини тўғри тасвирлар экан, “сюжет тизимидаги изчиллик ёзувчи ғоявий ниятидан келиб

чиққан ҳолда, характернинг шакллантирилиши билан боғлиқ тарзда акс эттирилади” деган тамойилга асосида иш кўради³. Масалан, Султон Алоуддиннинг сўнгги куни ва унинг ўлими ҳақидаги хабарни султон Жалолиддинга етказиш билан боғлиқ сюжет линиясидаги изчиллик отбоқар ва бош фаррош характерларини намоён этиб, улар ёрдамида Алоуддин Хоразмшоҳ ва Мангуберди характерлар қирралари тўлдирилган, давр тасвири жонлантирилган.

Ёзувчи Жалолиддин Мангубердининг тилларда дoston бўлган жасорати, шиддатли юришлари, мўғулларнинг улкан қўшинини енгиб, арабларни довдираб, Хуросон, Кавказ, Ўрта ва Яқин Шарқда ғалаба қозониши ҳақида эмас, балки шу пайтгача биз кўрмаган мўминлиги, яъни отасининг қулаётган мамлакат тахтини, салтанат қиличини кимга беришини охириги дамгача сабр ва изтироб билан кутиб турганининг бадий ифодаси ҳамда Султон Муҳаммад Хоразмшоҳга атаб Исфаҳонда мадраса қурдиришга фармон бергани акс эттирилган. Гарчи эпизодик образ сифатида келтирилган бўлса-да, унинг ёдда қоладиган характерли жиҳати Хоразмшоҳлар фожеасини яна бир бор кўрсатиб, романнинг умумий мазмунига салмоқ бағишлаган, дейиш мумкин. Тахтидан айрилган Султон Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ кичик ўғли, Ироқ ҳукмдори Рукниддин Гурчанти ҳузурига йўл олади. Аммо ўғил отасини кутгани ўзи эмас, вазири Имодулмулк ас-Савийни юборади [197]. Бу вазир ҳам хиёнатчи, аслида Рукниддиндан қасд олиш учун пайт пойлаб юрган киши эди. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ Амударёдан кечиб ўтгач, не қиларини билмай Нишопурга боради. Ҳамма жойда мўғуллардан қўрққан шаҳар ҳокимлари собиқ шоҳларини совуқ қарши олишарди. Ҳатто ўғли Рукниддин ҳам ўттиз мингдан ортиқ қўшини ва қўлида ҳукмдорлиги бўлиб, отасини совуқ кутиб олади. Тезроқ отасидан қутилиш пайида бўлади. Чунки у мўғуллардан қўрқарди. “Илк учрашувдаёқ ота-болалик туйғуси ўғлининг нигоҳида йўқолгандек. Унинг қош-қовоғида, юриш-туришида ҳам илгариги илиқлик ва самимиятни туймагач, дунёнинг ярмини сўраб турган султонликдан, оқибатсиз фарзандларининг қўлига қараб қолган чорасиз қарияга айланганини ҳис этгандек бўлди, ич-ичидан тўлиб-тошиб келаётган йиғи ва хайқирик аралаш бир нарса бўғзига тикилди. Кўзида ғилқиллаб турган ёш аллақачон оқ оралаган соқолли юзи узра айланиб оқарди” [198]. Келтирилган парчада султоннинг портрети ва руҳий ҳолати таъсирли сўзлар орқали тасвирланар экан, ёзувчи давр фожеасини ота ва боланинг самарасиз учрашувида баён этади.

Шу ўринда аввалги бобда Амир Темур ва Тўхтамишхоннинг ўз фарзандларига қилган икки хил муносабатини таҳлил этганимизга қўшимча сифатида Туркон Хотун, Султон Муҳаммад ва унинг ўғли Рукниддинларнинг ўзаро муносабатини яна бир бор қиёслаш имкони юзага чиқади. Тўғри, “Маълум бир шароитда, бир муҳитда, бир маконда, аммо турли вақтда мавжуд, мавжуд бўлган ёки мавжуд бўлиши мумкин бўлган адабий ҳодисаларни қиёслаш керак бўлганда, иккинчи вазият юзага келади. Шу билан бирга, турли вақтда, аммо жуда ўхшаш вазиятларда мавжуд бўлган ҳодисаларни қиёслаш – қийин вазифа”⁴ саналади. Аммо бу турдаги қиёслаш усули қиёсланувчи образларнинг тарихий бирлиги ҳақида гапиришга имкон беради. Умид билан фарзанд ҳузурига келган ота ва душман эътиборини тортмаслик учун отасидан тезроқ қултулиш пайида бўлган ўғил тимсолида Хоразмшоҳлар салтанати ва улар яшаган даврнинг аянчли тасвири ифодаланган. Қанча оғир бўлмасин, бу жамиятни Ануштегинлар ўзлари яратган эдилар. Маънавий қашшоқлик, руҳий инқироз, душман олдида

² Карим, Б. Руҳият алифбоси. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б.29.

³ Қўйлиева Г.Н. Ўзбек насрида трилогия. Фил.фан. б.фал. доктори (PhD) дисст. автореф. – Тошкент, 2019. – Б.15

⁴ Ўраева Д., Тўраева Б. Тарихий роман сюжетида вақт тушунчасининг коинот ва табиатга оид билимлар орқали ифодаланиши // Ўзбекистонда хорижий тиллар. – Б. 194.ttps://uzjournals.edu.uz/philolm/vol2020/iss1/7

саросималар даҳшатли эканини Рукниддин образида берилади. Унинг ифодаси ўқувчи қалбида афсус-надомат, қаҳр-ғазаб уйғотади. Шу ўринда, романда Амир Темурнинг ўғли Умаршайх мирзо Мазондарон тоғи этақларида форс диёрини бошқариб турганда юборган хати ва ушбу хатни ўқиб бўлгач, хат мазмунини отасидан кизиқиб сўраган ўн ёшли ўғли Рустам ўртасидаги суҳбатни қиёслаш мумкин [344-346]. Зеро, адабиётшунос М.Шарафутдинова таъкидлаганидек, “тарихий ходиса тафсилотларини ифодаловчи мактуб шарҳ ёки тарихий воқеалар баёни вазифасини бажариб, кейинги бобларда батафсил тасвирланади ва муаллиф баёнида давом эттирилади”⁵. Дарҳақиқат ёзувчи воқеаларга инсонпарварлик, ўғил, набира учлиги ўртасидаги муносабатларга самимият, ишонч, меҳр, ҳаётсеварлик ғояларини бериб, асарнинг айнан шу ердаги баёнида ҳам сара сўзлар, киши қалбига илиқлик берувчи жумлалар келтиради, роман умумий кечинмасига кўтаринкилик олиб киради.

Амир Темурнинг етти иқлим хокони, Соҳибқирон ва ҳоказоларгина эмас, айниқса оддий инсон сифатидаги фазилатлари тасвири бу образга янада ҳаётийлик ва жонлилик бахш этади. У адирда зира ва кийик ўти териб юрган, жайрон боласига меҳрибонлик кўрсатиши ва хатто кўзига ёш келиши, боғига баъзан ўзи дарахт экиши, кайфиятга караб, уларни парвариш қилиши, овни яхши кўргани билан бирор бир жониворга ўқ узмагани, болалик ва ўсмирлик чоғларидаги дўстлари билан учрашувда ўзини тутиши, таранг бир вазиятда тоғаси Жақу Барлосга кўполлик килиб, яхши гаплашмай, хузуридан чиқариб юборгани учун, фурсати келганда махсус мактуб орқали ундан узр сўраши, қуртовани, кулчатоини хуш кўриши, тол товоқда курут эзилишини кузатиши, айб, хато ва баъзан, хатто соткинлик қилганларга мурувват кўрсатиши, падари бузрукворини соғиниш тасвирлари, Эрон ва Ироқ фатҳидан сўнг Самарқандга олиб кетилаётган олим, шоир, наққош, меъмор, созандаларга кўрсатилган ҳурмат ва илтифот, шу ҳолатдаги сўз эркинлигига муносабат ва бошқалар тасвиридаги Амир Темур қиёфаси уни китобхонга худди ўзига ўхшаш бир оддий инсондек яқинлаштириб кўяди. Бундай ҳолатлар тасвирида ёзувчи ўз қахрамонининг бугунги, замонавий қиммати ва аҳамиятини очишга алоҳида эътибор беришини таъкидлаш ўринлидир.

Хусусан, Темурнинг ижодкорларга, сўз эркинлиги масаласига муносабати уни ҳозирги ҳаётимиз билан янада яқинлаштиргандек бўлади. Аслида, бутун асар буйлаб ўтувчи бу руҳни роман ғоявий-бадий структурасидаги бир неча мисол орқали кўрсатишнинг ўзи кифоя қилади. Амир Темур қиёфасини ичдан ёритувчи мунтазам хушёрлик ва огоҳлик, ўзини ниҳоятда дўст ҳамда садоқатли кўрсатгани билан, аслида, чўнтагидаги тошни қулай пайт келди дегунча ишга солишга тайёр айрим ҳукмдорларга нисбатан доимо сергаклик, ғаним юриш-туриши ва уй-фикрлари, режаларига бепарво бўлмаслик, бош қаахрамон тилидан айтилган, ёзувчи дунёқарашининг бир учини акс эттириб турувчи: оддий бир эътиборсизлик, баъзан, хатто тарих ғилдирагини бошқа томонга буриб юбориши мумкин.

Тарихий-бадий асар яратувчи адиб кечмиш воқеа-ҳодисаларни қайта идрок қилади. Ана шу жараёнда ҳар бир воқеа, сўз бадий эстетик юклама олади. “Бинобарин бадийлик муаммолари тадқиқ этилар экан, бунда ўта мураккаб ва ўта мукамал тизим ичига кирилади. Бундай тизим ичидаги ҳар бир унсур бошқалари билан ўзаро кўп хилдаги таъсир ва алоқада бўлади, сўз эса оддий мулоқот қуролидан образга, образ эса образлар тизимига, образлар тизими бадий ҳақиқатга, бадий ҳақиқат эса асар (ижодкор) концепциясига айланади”⁶. Демак, тарихий ҳақиқат билан бадий ҳақиқат ўртасида турли таъсир ва алоқа бўлиши мумкин. Хусусан, Амир Темур тарихига оид манбалар ва тадқиқотимиз объекти ўртасидаги муносабат, тарихий ҳақиқатнинг бадий ҳақиқатга, ундан ўсиб ёзувчи ижодий концепциясига айланиш жараёнини кузатиш зарурати пайдо бўлади.

Нурали Қобул эса мустақиллик даврида жамият олдида турган янги давлат ва жамият қуриш назарияси, амалиётини миллий асосда қайта бадий идрок этишни мақсад этган. Бу йўлда энг асосий манба шубҳасиз, Амир Темур қурган Турон салтанати эди. Бироқ тарихдан маълумки, туркий халқлардан чиққан қатор подшоҳ, султон ва амирлар Қорахоний, Сомонийлар, Ғазнавийлар, Хоразмийлар каби сулолаларни ҳам бунёд этишган. Уларнинг ҳам тажриба, ютуқ, камчилик, нуқсон ва хатоларини ўрганиш зарур эди. Шунинг учун ёзувчи Амир Темур образи орқали туркий давлатчилик тараққиётини бадий акс эттиради, ўнинчи-ўн бешинчи асрлар оралиғидаги беш юз йиллик даврга бадий-эстетик баҳо беради. Масалан, юқорида эътибор берганимиз – элчи ва унинг ҳамроҳларини кутиб олиш маросими романда Шомийдагидан тубдан фарқ қилади. Хусусан, Шомий баён этган элчи Соҳибқиронга Тўхтамишхон номидан айтган гаплар ва унга Амир Темурнинг оталарча меҳрибонлик қилгани ҳақидаги суҳбат келтирилмайди. Аммо Шомий асарида қайд этилган ва элчи томонидан айтилган гаплардан парча тарихий романинг биринчи бобида эпиграф сифатида айнан келтирилган [8]. Фақат уни Нурали Қобул мактубидан деб беради. Шомий эса элчи ва унинг ҳамроҳларининг Турон ўрдусидаги ҳаётига кўпроқ тўхталади. Шомий асарида эса бу ҳақда бир оғиз жумла берилади, холос. Лекин тарихий романинг бадий хусусиятидан келиб чиқиб, муаллиф унга ўзгача тус берган. Яъни элчилар ўз қавмидан қочиб Амир Темур ўрдусида паноҳ топган ватандошларини кўриб қолиши асл манбада келтирилмайди. Лекин бадий мантиқдан келиб чиқилса, диспозицияда кўрилмаган воқеанинг композицияда келтирилиши асардаги бадий ҳақиқатни янада теранлаштиришга хизмат қилган. Иккинчидан эса, Ўрдудаги барча воқеалар ва ундаги кишилар турмуши ҳаммининг кўз ўнгида бўлгач, элчилар ва Идику Манғит, Қутлуғ Темурлар ўзаро учрашмасликларининг иложи йўқ эди. Шунинг учун ёзувчи уларни бир дастурхон атрофида учраштириб, асарга бадий тўқима киритган.

⁵ Шарафутдинова М.О. Особенности повествовательной структуры узбекского романа XX века в контексте мировой литературы. Автореф. дисс... док.фил.наук. – Ташкент, 2010. – С. 17.

⁶ Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004. – Б.34-35.

Бундан ташқари, “роман бадий композиция ва қурилишидаги ёзувчининг кўпда сезилавермайдиган, лекин, маҳорат ва усталлик билан тутган йўлини алоҳида таъкидлаш ўринли бўлар эди. Ёзувчи асар бошидан охиригача бирор бир бобда сюжетни анъанавий усулда ривожлантириш йўлини тутмайди”⁷. Яъни улкан тарихий воқеаларни замон ва макон бирлигидаги яхлит оқимда кўрсатиб беради. Натижада асосий ўринга шахс эмас, у билан боғлиқ воқеа чиқади. Аслида эпик асарнинг бош талаби ҳам *воқеа-шахс-воқеа* тарзда кечиши бор гап. Бироқ ёзувчи тарихий воқеликни юқоридаги формула тарзида қайтармайди, балки *тарихий воқеа-шахс-бадий воқеа-ижодий концепция* тарзда қайта куради. Аввалги формула нисбатан кенгрок маънони ифодалаб, ундаги воқеанинг макон ва замон нуктаи назардан аниқ эмас эди. У шу замонда ёки келажакда ҳам бўлиши мумкинлигини инобатга олиб, унга ўзига хос тарзда ёндашади. Жумладан, Шомий қайд этган Амир Темур нутқи эътиборга лойиқ бўлиб, ёзувчи асарида унга тегишли мазмун ва воқеалар тарихий романнинг иккинчи жилди ва учинчи жилднинг дастлабки бобларига сингдириб юборилган. Натижада романнинг тафаккур кўлами кенгайди. Унда ёзувчи Амир Темурнинг шахс сифатидаги улкан ижтимоий-сиёсий қарашларини ифодалайди. аксарият ўринларда воқеликка объектив қарашга интилади. Зеро “Ҳозирги замон назарий тадқиқотларидаги хулосаларга таянган ҳолда романнинг, аниқроғи, реалистик романнинг бош жанр хусусиятлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Асарларда романга хос тафаккурнинг мавжудлиги, фикрий-фалсафий кўламдорлик.
2. Шахс ва ҳаётнинг янгича концепцияси.
3. Шахс ва ҳаётнинг худди кўзгудагидек холис – объектив ифодаси, ҳаёт ҳақиқатига садоқат, ҳақиқатнинг ёзувчи шахсий майллари, қарашларидан устунлиги – устуворлиги”⁸ ҳақидаги У.Норматовнинг мазкур таснифини тарихий реалистик романларга ҳам жорий этиш мумкин. Фақат унга бироз ўзгартириш киритиш зарур. Бизнингча, мазкур таснифнинг иккинчи бандини тарихни холис акс эттиришда ижодкорнинг янгича бадий-эстетик концепцияси, учинчи банд эса тарихий ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантириш ҳамда шу йўл билан жамиятнинг идеалига мос ижодий концепцияни яратиш, деган жумлалар ўзгартирилса мақсадга мувофиқрок бўлар эди.

⁷ Назаров Б. Тарихий ҳақиқат ёғдулари ёхуд ўзликни бадий англаш (Сўнгсўз) / Нурали Қобул. Етти иқлим ҳокони ёхуд аҳд ва тахт. – Тошкент: Шарқ, 2014. – Б.473.

⁸ Норматов У. Қодирий мўъжизаси. – Тошкент: O‘zbekiston, 2010. – Б.194.